

**Sengel Tuvalarının Söz Varlığında Küçük ve Büyük Baş
Bazı Hayvan Adları Üzerine**
*On Some Small Livestock and Cattle Names
in Tsengel Tuvans' Vocabulary*

Bayarsayhan BADARÇ*
Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU**

Özet

Bu makalede Tuvaların Moğolistan'da Bayan-Ölgiy vilayetinin Sengel ilçesinde, Kazak ve Moğollarla birlikte yaşayan bir kolu olan Sengel Tuvalarının kısaca demografik, kültürel özellikleri verilmiş, geleneksel uğraşları olan hayvancılıkla ilgili söz varlığında dikkat çeken unsurlar üzerinde durulmuştur. Yaşadıkları kültürel çevre itibarıyla Sengel Tuvalarının Moğol ve Kazaklarla ortak kültürel özellikleri taşımalarının yanı sıra, kendi kültürlerini, dillerini koruma ve yaşatma konusundaki çabalarının günümüzde de sürdüğü görülmektedir. Sengel Tuvalarının atalarından günümüze kadar korudukları önemli geçim kaynakları ve geleneksel uğraşları hayvancılıktır. Bu sebeple Sengel Tuvalarında, hayvan adlarının büyük çoğunluğunun genel Türkçe sözler olduğu, bazı ufak fonetik ve semantik farklılıklarla söz hazinesinde korunduğu görülmüştür. Hayvancılığın, geçmişte konargöçer yaşam tarzının söz varlığındaki derin etkilerini görmek mümkündür. Yerleşik hayat, değişen yaşam koşulları, geleneksel uğraşların da terkedilmesine sebep olmuştur. Ancak, hayvancılık, toplayıcılık ve tayga yaşamıyla ilgili kültürün ve bu kültürle ilgili söz varlığının Tuvaların söz hazinesinde yaşamaya devam ettiğini görmek sevindiricidir. Bu toplumlarda dikkat çeken hususlardan biri, geleneksel uğraşlarla, özellikle hayvancılıkla ilgili en ince ayrıntıların adlandırıldığıdır. Makalede, Sengel Tuvalarının söz hazinesindeki mal, kençe, sogum malı terimlerinin yanı sıra argımak, at, kulun,

* Dr., Kand. Fil. Nauk, Tuvinskiy institutu gumanitarnih i prikladnih sotsialno-ekonomiçeskih issledovaniy (Tuva Sosyal Bilimler ve Sosyal-Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü, Moğol Dili ve Kültürü Anabilim Dalı Başkanı). bayiraa@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3962-1042.

**Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı. vk.gundogdu@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4074-9457.

Yazarların makaleye katkısı eşittir. Yazar adları alfabetik olarak sıralanmıştır.

be, buura, adan, teve, ingen, inek, bızaa, buga, hoy, argar, guja, öşkü, sergeş olmak üzere 16 hayvan adı üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Sengel Tuvaları, söz varlığı, hayvan adları, Sengel Tuvalarının ağzı.*

Abstract

In this article, the demographic and cultural characteristics of Sengel Tuvas, which are a branch of Tuvas living with Kazak and Mongols in Sengel district of Bayan-Ölgiy province in Mongolia, are briefly given, and the remarkable elements in the vocabulary about animal husbandry, which are their traditional occupations, are emphasized. In terms of the cultural environment they live in, it is seen that the Tsengel Tuvans have common cultural characteristics with Mongolians and Kazakhs, as well as their efforts to protect and preserve their own cultures and languages. The important means of livelihood and traditional occupation that Tsengel Tuvans have protected from their ancestors until today is animal husbandry. For this reason, it has been observed that most of the animal names in the Tsengel Tuvans are general Turkish words and are preserved in the vocabulary with some minor phonetic and semantic differences. It is possible to see the profound effects of animal husbandry on the vocabulary of the nomadic lifestyle in the past. Sedentary life, changing living conditions have caused the abandonment of traditional occupations. However, it is pleasing to see that the culture of animal husbandry, gathering and taiga life and its vocabulary about this culture continue to live in the treasure of Tuvas. One of the striking points in these societies is that the finest details about traditional occupations, especially animal husbandry, are named. This article focuses on animal names such as argımak, at, kulun, be, buura, adan, teve, ingen, inek, bızaa, buga, hoy, argar, guja, öşkü, sergeş as well as the terms mal, kençe, sogum malı in the vocabulary of Tuvans.

Keywords: *Tsengel Tuvans, vocabulary, names of animals, speeches of Tsengel Tuvans.*

Günümüzde Moğolistan Cumhuriyeti'nde, Moğol dilli olan yaklaşık 15 etnik grup bulunmakla birlikte Moğol nüfusunun %7'sini oluşturan az sayılı Türk dilli grupların, Kazak ve Tuvaların varlığı da bilinmektedir (Grayvoronskiy, 1997, s. 45).

Tuvalar, Moğolistan'ın Bayan-Ölgiy aймаđının¹ Sengel; Hovd aймаđının Buyant ve Hövsgöl aймаđının Tsagaannuur ilçelerinde ve merkez aymaklarında yaşamaktadır. Moğolistan'da yaşayan Tuvaların sayısı hakkında ise günümüze kadar hâlâ doyurucu bilgiler bulunmamaktadır. Dolayısıyla, gazete, dergi,

¹ Aymak: Moğolistan'da idari birim.

bilimsel yayınlar gibi çeşitli kaynaklarda bu konuyla ilgili birbirinden farklı bilgilerin yer alması kaçınılmaz olmuştur.

Alman araştırmacı E. Taube, 1960'lı yıllarda Sengel ilçesine gelerek, Tuvaların edebiyat ürünlerini derleme çalışmalarını yürüttüğü sırada, buradaki Tuvaların sayısını 2400 olarak bildirmiştir (Taube, 1994, s. 8). H. T. Raldin (1968, s. 31), yaklaşık 2000 kişi, 1992 yılında M. H. Mannay-ool (1995, s. 58) ise 232 aile olduğunu bildirmişlerdir. M. V. Monguş (2002, s. 17), çalışmasında Moğolistan'da ve Çin'de toplamda 12 bin Tuva Türkünün yaşadığını ve 1999 yılının Haziran ayında Sengel ilçesinde 7600 kişinin yaşadığını, bunların 2000'inin veya 500'den fazla çadırın Tuvalar olduğunu belirtmiştir.

2004 yılında ilçe yönetimi tarafından, Sengel ilçesinde toplamda 8432 kişinin yaşadığı, bunların 1698'inin Tuvalar, 6734 kişinin ise Kazaklar olduğu, Tuvaların toplam nüfus içinde %20'lik bir oranda varlığını sürdürdüğü bildirilmiştir. Böylelikle, Bayan-Ölgiy aймаğı merkezinde yaşayan Tuvalar ile birlikte toplamda 1800'den fazla kişinin yaşamış olduğu anlaşılmaktadır.

Moğolistan'da yaşayan Tuvaların tarihi, edebiyatı, halk bilgisi ürünleri, ağız özellikleri ile ilgili Tuvalı araştırmacılar Y. L. Arançın, D. A. Monguş, Ş. Ç. Sat, M. H. Mannay-ool, P. S. Seren, E. B. Ayji, M. B. Bavuu-Sürün, Z. B. Samdan, U. A. Dongak, A. S. Dongak, N. D. Suvandii, E. M. Kuular, Y. M. Yuşa, O. M. Saaya, B. Badarç G. Zolbayar, U. Tsetsegdar, H. Gansuh; batılı araştırmacılar E. Taube, E. Ragagnin ve Moğol bilim insanları L. Bold, A. Oçir, B. Baatarhüü gibi araştırmacılar çalışmışlar ve bazıları bu çalışmalarını bilimsel yayınlara çevirmişlerdir (Ayrıca bk. Gansuh, 2009; Badarç 2002). Yine de, Moğolistan Tuvalarının ağız özelliklerini tüm yönleriyle ele alan bir çalışmaya günümüzde hâlâ ihtiyaç duyulmaktadır. Sengel Tuvalarının ağız özelliklerini ses bilgisi, şekil bilgisi ve sözcük bilgisi yönleriyle ele alan Hiys Gansuh (2009) ve leksikoloji boyutuyla ele alan Badarç Bayarsayhan'ın (2002, 2009) çalışmaları belirtilmelidir. Türkiye'de son yıllarda Sibirya çalışmaları, Rusya ve Moğolistan'da yaşayan Tuvaların sosyolinguistik durumları, buradaki ağızların belgelenmesi ile ilgili çalışmalar görülmektedir (bk. Aydemir & Erdem, 2017).

Sengel Tuvaları, Moğolistan'ın Bayan Ölgiy aймаğının Sengel ilçesinde toplu hâlde yaşamaktadırlar. Bu bölgede yaşayan Tuvalar, Tuvalı araştırmacıların çalışmalarında ve kitle iletişim araçlarında, yaşadıkları ilçenin adıyla "Sengel Tıvaları" olarak kayıtlara geçtiği için günümüzde de bu adlandırma daimi duruma gelmiştir. Yaşadıkları bölgenin yapısı itibarıyla çok dilli bir ortamda kendi dillerini de koruma çabası içindedirler. Devlet dili olan Moğolcanın yanı sıra, birlikte yaşadıkları, komşuları Kazakların etkisiyle Kazakça ve kendi ana dilleri olan Tuvacayı çoğunlukla aile içinde kullanırlar. Dilin kuşaktan kuşağa

aktarılmasında ailenin büyük rolünün olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Sengel Tuvalarının kendi dillerini aile içinde kullanarak çocuklarına ve dolayısıyla sonraki nesillere dili aktarmada başarılı oldukları görülür. Yetişme çağındaki çocukların aile içi iletişimde Tuvacayı kullanması ile anadili konuşuru olmasının, zamanla bireyin karşılaştığı sosyoekonomik faktörlerin etkisiyle dil değiştirmesini veya dil tercihini elbette engelleyemeyecek olsa da, başka dile geçişi yavaşlatması muhtemeldir. Tuvacanın Sengel’de devamlılığını korumada bir başka önemli etken 1990’lı yılların başlarında açılan Moğolca ve Tuvaca eğitim yapan bir okulun varlığıdır. Böylece Tuvaca okul müfredatı içinde yer almış ve ilkokulda Tuvaca eğitimi verilmeye başlanmıştır. Aile içinde Tuvaca eğitimine başlayan okul çağı çocuklarının anadilinin devamlılığında bu sürecin etkisi büyük olmuştur (bk. Erdem, 2017, s. 49-60).

Amaç ve Yöntem

Makalede "Sengel Tuvalarının ağzı" şeklinde bir terim kullanmanın uygun olduğu düşünölmüştür. Çünkü, genelde farklı bir diyalekt olarak algılanan Sengel Tuvacası, Tuvacanın, Tuva Cumhuriyeti dışında konuşulan bir ağzı olarak varlığını sürdürmektedir (bk. Gansuh, 2019, Bavuu-sürün, vd. 2009).

Bu makalede, Sengel Tuvalarının ağzında rastlanan ve genel Türkçe söz varlığında yer alan 16 hayvan adı ve hayvancılıkla ilgili *mal*, *mal-magan*, *so’gum mali*, *hençe* terimlerinin hangi anlamlarda ve ayrıntılarla kullanıldığını göstermek amaçlanmıştır. Ayrıca, çalışma, ele alınan hayvan adları, hayvanların yaşlarına göre adlandırılması ve bazı tarihî ve günümüz Türk lehçeleri ile karşılaştırılmasını da içermektedir.

Türk dili coğrafyası için hayvan adlarıyla ilgili yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır. E. Aydın’ın *Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar* adlı makalesinde hem Türk dili sahasında hayvan ve bitkilerle ilgili çalışmaların bibliyografik bilgisine hem de Runik harfli eski Türk yazıtlarında geçen 1 bitki ve 50 hayvan adıyla ilgili literatürde yer alan görüşlere yer verilmiş ve etimolojik değerlendirmeler yapılmıştır. Makalede, Türkçenin daha sonraki tarihi dönemlerine ait önemli başyapıtlardan Divanu Lugatı’t-Türk ve Kutadgu Bilig’deki hayvan adlarıyla ilgili ise I. Hauenschild’in *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari Eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht* ve A. D. Abik’in *Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları* adlı eserlerinden yapılan bazı karşılaştırmalarla ilgili hayvan adı tarihi delillerle gösterilmiştir.

Makalenin malzemesini, B. Badarç’ın 2000-2009 yılları arasında, Sengel ilçesinde hayvancılıkla uğraşan kişiler ile yapmış olduğu görüşmeleri sonucundaki derlemelerinden ve V. Koçoğlu Gündoğdu’nun 2008 ve 2015

yıllarında Tuva Cumhuriyeti'ndeki derleme ve gözlemlerinden elde edilen genel Türkçe sözler ve makale sınırlarına uygun şekilde sınırlandırılan veriler oluşturmaktadır. Verilerin güvenilirliğini ise, kendisi de Sengel Tualarından olan B. Badarç'ın anadili konuşuru olması sağlamaktadır.

Sibirya ve Moğolistan coğrafyasında yaşayan Tuaların hayatlarını geçindirmek üzere geçmişte yapmış oldukları toplayıcılık, hayvancılık, konargöçer yaşam, tayga yaşamı, ren geyiği yetiştiriciliği gibi uğraşların Tuva halkının bir bölümünde hâlâ devam etse de, yerleşik hayat, değişen yaşam koşulları, geleneksel uğraşların da terkedilmesine sebep olmuştur. Ancak hayvancılık, toplayıcılık ve tayga yaşamıyla ilgili kültürün ve bu kültürle ilgili sözvarlığının Tuaların söz hazinesinde yaşamaya devam ettiğini görmek sevindiricidir. Bu toplumlarda dikkat çeken hususlardan biri, geleneksel uğraşlarla, özellikle hayvancılıkla ilgili en ince ayrıntıların adlandırıldığıdır. Hayvanların renklerine, yaşlarına, özelliklerine göre yapılan adlandırmalar dilin ne kadar çeşitli bir leksik zenginliği barındırdığını gözler önüne serer. Sengel Tualarının da günümüzde hayvanların yaşları, rengi, işaret ve damgaları, araç gereçlerinin adlarıyla ilgili eski söz varlığını ağızlarında oldukça kuvvetli şekilde korumaları, onların söz varlıklarındaki zenginliğin günümüzde de devam etmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Tualar, eski zamanlardan beri, göçebe halklarla benzer şekilde hayvancılıkla uğraşmış, bununla birlikte tarım ve avcılıkla da ilgilenecek yaşamlarını sürdürmüştür. Bütün tarih kaynaklarında, 8. yüzyıldan beri, yabancı kaynaklarda ve özellikle Çin kaynaklarında şöyle geçmektedir: Bin yıl öncesinde Türk dilli halklar, göçebe hayat tarzına ait, at binici idiler; ancak onların yaşamlarında tarımcılık da önemli bir yer tutmaktaydı. Çin kaynaklarında belirtildiğine göre Hunlar *şeer mal* 'küçükbaş hayvan': keçi, koyun; *boda mal* 'büyük baş hayvan': at, inek, deve olmak üzere beş tür hayvan besiciliği yapmıştır (SİGTY L, 1997, s. 424). Eski Türk yazıtlarında *adgır* (Tuv. askır) "aygır", *arkar* (Tuv. *argar*) 'dişi dağ keçisi' *at* (Tuv. *a't*) "at", *buka* (Tuv. *buka*) "boğa", *ingek* (Tuv. *inek*) "inek", *koy* (Tuv. *hoy*) "koyun" gibi besi hayvanlarının adları geçmektedir (Aydarov, 1971, s. 84-85, 117-118, Aydın, 2016, s. 13, 15-16, 22). Türk dilli halkların atalarının geçmişte göçebe hayat tarzına sahip oldukları, hayvancılıkla ilgili adlar, iş gücüyle ilgili söz varlığında sağlam şekilde saklanması ile açıklanabilir.

Sengel Tuaları (bundan sonra ST olarak kısaltılacaktır), Türk ve Moğol halkları gibi besi hayvanlarını *beş çüzün mal* 'beş tür hayvan' olarak adlandırır. Bununla ilgili olarak halk bilgisi ürünlerinde bu söz grubunun kullanıldığı

görölür. Örneğin, ST yakarışlarda *Bay Aldayıvıska çalbarıp, beş çüzün malıvıstı maldap...* ‘Zengin Alday’ımıza yakarıp beş tür malımızı güdüp...’ (FF TİGİ No 895, s.2003) deyip kutsal Alday dağlarına süreklı yakarıp dualar ederler. Tuvalar arasında genel olarak *aldı çüzün mal* ‘altı tür hayvan’ ifadesi kullanılırken ST, *sarlık* ‘yak’ ve *inek* ‘inek’i tek tür olarak kabul ettikleri için, onların ağzında altı değil, beş tür hayvandan bahsedilir.

▪ **mal**

Tuvalar, hayvanları adlandırmakta topluluk adı olarak, *mal*, *mal-magan* ve *mal-sürüg* sözlerini kullanırlar. *Mal* terimi, tüm Tuvalar arasında hem koyun, keçi, inek gibi besi hayvanlarını hem de yıldıyı ifade eder (TSTY II, s. 325). Tuv. *magan* ‘un ya da et, yemek’ sözü, Moğolca *mah(an)* ‘et’ anlamına gelen kelimeden alıntılanmıştır. Tatarintsev (ESTY, 2008, s. 32), Başkurt ağzlarında *maxan* ‘et; kızarmış et’, Sibiryaya Tatarlarında *maxan* ‘at eti’ anlamlarında kullanılan sözün Tuvacada ayrıca neden ‘un’ anlamına da gelişini, kelimenin beyazı ifade eden diğer *makır* ve *mangan* gibi sözlerle bir bulaşma sonucunda olabileceğini açıklamıştır. ST ağzında *mal* ‘hayvan’ genel Türkçe söz kullanılır. Çoğu Türk lehçesinde ve Moğolcada da kullanılan bir sözdür. Bu sözcük, çoğunlukla Sibiryaya Türk lehçelerinde ‘hayvan’ anlamından başka *et-hörengi* ‘mal mülk’, *baylak* ‘varlık, zenginlik’; *baraan* ‘mal mülk’ (DTS, 1969, s. 335) gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. K. M. Musayev incelemesinde, Türk halkları arasında *mal* ‘hayvan’ anlamının ilk olarak *et-hörengi* ‘mal mülk’ anlamında bulunduğunu, daha sonra yavaş yavaş "hayvan" anlamına geçmeye başladığını belirtmiştir (1975, s. 69).

▪ **Soğum mali**

ST, kışın yenmek üzere kesilen hayvanlara *soğum mali* derler. *Sođum* sözü, *sok-* fiilinden *-Um* yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözdür. *Sođum*, Eski Türkçede *sok-* ‘vurmak, saplamak’ (DTS, 1969, s. 508) (Tuv. *sok-*, *kak-*) anlamlı fiille kökteştir. Ayrıca, Eski Türkçede farklı bir fonetik varyantla; ancak anlamı ortak olan *toğum* ‘yenmek üzere kesilen hayvan, öldürölen hayvanın eti’ (DTS, 1969, s. 571); Tofacada *so’hum* ‘yenmek üzere kesilmeye ayrılan hayvan’ (Rassadin, 1995, s. 64) anlamlı sözcüğe rastlanır. *Sok-* (so’gar) fiilinin TSTY’deki anlamlarından biri ‘yemek üzere öldürmek’ olarak verilmiştir. *Idıktığ malın kiji kañçap sođa beer çüvel* (E. Dongak) (TSTY II, s. 693) ‘Kutsal bir hayvanı insan nasıl öldürebilir ki!’. Bazı Türk lehçelerinde *soy-* fiilinin aynı anlamda kullanılmasıyla paralel olarak Tuvacada da *sok-*’ın yanı sıra *soy-* (soyar) fiilinin “herhangi bir hayvanın derisini etinden ayırmak, yüzmek” anlamında yaşadığı görölmektedir. *Ol-la doraan diiğni sođa berdim* (K. Arakçaa) (TSTY II, s. 723) ‘Çarçabuk sincabı(n) soydum (derisini yüzdüm)’. Bazı durumlarda bu iki söz

birbirine karıştırılır. Ancak Tuvacada yemek üzere hayvanın öldürülmesini ifade eden fiil *sok-* fiilidir.

▪ **kençe**

ST ağzında, güz sonlarında doğuran hayvanın yavrusunun *kençe* sözü ile belirtilmesi dışında, aynı sözcük ile ailenin en küçük üyesi de adlandırılır. Edebi Tuvacada *hençe* (TRS, 1968, s. 474) sözü sadece hayvanla ilgili bir söz olarak kullanılmıştır. İnsanla ilgili olarak *heymer* (TRS, 1968, s. 472) sözü kullanılır ve bu söz ailenin en son çocuğunu, en küçük çocuğunu ifade eder. *Hençe* sözü, ST ağzında yaygın anlam olarak hem hayvan için hem de insan için kullanılmaktadır. Bu söz ise, Eski Türkçede *kenç* '1. yavru; 2. hayvan yavrusu' (DTS, 1969, s. 298), Kaz. *kenje* 'yeni doğmuş hayvan' (MKS, 1954, s. 313) ve Mo. *henz* 'doğması gereken zamandan daha geç sürede doğan hayvan' (Tsevel, 1966, s. 762) gibi kullanımlarla karşımıza çıkar. Edebi Tuvacadaki gibi Moğolcada da *henz* sözü hayvanla ilgili olarak kullanılmakta, insanla ilgili olarak ise 'ailenin en küçüğü' anlamını *otgon* (MRS, 1957, s. 311) sözcüğü karşılamaktadır.

▪ **argımak**

ST ağzında canlı olarak kullanılan *argımak* "en hızlı at" olarak kayıtlanmalıdır. Kelime ile ilgili ortak bir köke veya gövdeye götürülebilecek *argı-* fiilinin edebi Tuvacada kullanılıyor olmasına rağmen *argımak* sözüne rastlanmamaktadır Tatarintsev, *argı-* 'yezdit'; obyvezjat, razyezjat; kursirovat, soverşat reysi" fiiliyle ilgili Sevortyan'ın **ar-* 'jat krupnım şagom' 'yürümek, büyük adımlarla koşmak' anlamlı köke dayandığını ve bunun da muhtemel olduğunu belirtir (TSTY I, 2000, s. 134). Güney Kırgız boyları arasında Arap cins atları, yüksek, güzel, alımlı atlara da *argımak* adı verilmektedir (Radloff, 1989, s. 275). *Argımak* sözü, farklı farklı varyantlarla Moğol ve Türk lehçelerinde görülür: Kaz., K.Kalp. *argumak* 'cins at'; Nog. *argumak* 'hızlı cins at'; Uyg. *argumak* 'iyi cins at'; Türkm. *argamak* 'iyi cins binek atı'; Özb. *argumak* 'hızlı yarış atı'; Mo. *argamag* 'çügürük çarış atı' vb. (Nadurgulov, 2000, s. 25). *Argımak* ~ *argamak* ~ *argamak* kelimeleriyle *arqun*'un ortak kökene bağlandığıyla ilgili görüşler vardır. Hauenschild, DLT'de geçen *arqun* sözünü ele alırken kelimeyle ilgili yapılan etimolojilere de yer vermiştir. Buradaki bilgiye göre, Sevortyan kelimeyi *arça-* / *arçı-* / *arçu-* 'tüm gücüyle koşmak' köküyle ilişkilendirmiştir. Vambery, *argamaq* 'hızlı koşmak', *arçamaq* ~ *arçımaq*'ın *arqun*'un halk etimolojisi şekli olduğunu düşünür. Şçerbak, kelimeyi *ariq-* > *arq-* şeklinden getirir. Yeni Uygurcada görülen *arçı* 'aygır' sözünün de bir ağız varyantı olduğunu belirtir. Hauenschild, **arqu* ile ilgi kurarak, EDPT'de *arkuru* 'crosswise, slanting' (<**arqur-*) ve DLT *arquči* 'iki insan arasındaki arabulucu'

anlamlarıyla ilişkilendirerek, *arqun*'un da aygır ile kısrağın arasındaki arabuluculuğu ifade etmesinin muhtemel olduğunu düşünür. *Arqun*, evcil kısrağın ile yabancı aygırın çiftleştirilmesiyle olan at cinsidir ve her ikisinin de özelliğini taşıır, ancak en önemlisi bunların çok hızlı olmalarıdır (Hauenschild, 2003, s. 23-24).

▪ **At – Kulun- Be**

Göçebe toplulukların en vazgeçilmez hayvanı, etinden, sütünden, gücünden faydalandıkları *atın* onların yaşamlarındaki değeri daha da büyüktür. D. Funk'un ifade ettiği gibi "Evcil hayvanların adlarıyla ilgili özenle işlenmiş bir sistemin oluşturulması, her şeyden önce atların cinsi ve yaşı, onların tüylerinin renk özellikleri, bu hayvanın Sayan-Altay halklarının hayvancılık kültüründe ne kadar önemli ve özel bir anlama sahip olduğunu açıkça göstermektedir." (2020, s. 224).

Edebi Tuvaca ile benzer şekilde ST ağzında *a't* sözü faringal (gırtlaksı) ünlülü olarak kullanılır. Edebi Tuvacanın yazım kurallarına göre bu sözün faringal ünlülü oluşu **ʙ** (sertleştirme işareti) ile belirtilerek yazılır (OSTY, s. 429).

ST ağzında atın yavrusuna diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi *kulun* (kul^un) (ET. *kulun*) (DTS, 1969, s. 465), Kaz. *kulın* (MKS, 1954, s. 213), Alt. *kulun* "iki yaşına kadarki dönem" (RAS, s. 158) olarak adlandırılır. *Kulun* sözünü anlam açısından ele alacak olursak, Tuva, Özbek, Uygur, Saha Türkçesinde *kulun*, Tofacada *hulun*, Azerbaycan Türkçesinde *gulun* (ESTYa V-2, s. 132) olarak ufak fonetik farklarla görülen sözcük, at yavrusunun bir yaşına kadarki dönemini ifade etmektedir. Buna karşılık, ST ağzında *kulun* sözcüğü, at yavrusunun iki yaşına kadar olan döneminin adlandırılmasında kullanılır. Bazı yazılı kaynaklarda *kulun* sözcüğünün ilk anlamının ST ağzındaki anlam ile aynı olarak, iki yaşına kadarki adlandırmayı iletteği açıklaması yapılmıştır (SIGTY L, 1997, s. 725). Buna dayanarak, ST ağzında *kulun* sözünün Eski Türkçe formu koruyarak günümüze ulaştırdığı düşünülebilir.

ST ağzında beş yaşındaki kısrağa verilen **be** adı, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi (Kaz. *biye*, Alt. *bee*, Hak. *pi*, Özb. Uyg. *bijä*, Kırg. *bä* vb.) (SIGTY L, 1997, s. 443) aynı anlamı iletmektedir. Türk Dilinde Eski Uygur döneminden itibaren görölmeye başlayan sözcüğü Clauson uzun ve kapalı e ünlüsü ile *bé*: olarak gösterir ve Türkçenin Kuzeydođu (Altay, Lebed, Teleüt *pe*; Hakas, Tuva *be*; merkez kuzey lehçelerinde Kazak ve pek çok kuzeybatı grubunda da *biye* şeklinde sözcüğe rastlandığını belirtir (EDPT, s. 291). (Krş. Hauenschild, 2003, s. 60-61, 133).

▪ **Buura**

Damızlık deveye ST ve Tuvacada *buura* adı verilmektedir (TRS, 1968, s. 124). Karşılaştırmalı tarihi gramerde, genel Türkçede bu söze *bugra* ‘damızlık deve’ şeklinde rastlandığı belirtilir (SİGTY L, 1997, s. 447). Tatarintsev, *buura* sözünün Türk lehçelerinde *bugra* ~ *buvra* ~ *buura* ~ *bura* şeklindeki ufak fonetik varyantlarla bulunduğunu belirtir. Semantik açıdan çoğunlukla bir hayvanın erkeği ya da bir kişi adı olarak görüldüğünü ifade eden Tatarintsev, Moğolcada da EMO. *buyura*, Mo. *buura* şekillerinin bulunduğunu bunların bazı araştırmacılar tarafından Türkçe alıntı olarak kabul edildiğini vurgular. Bu fikrin kendisi tarafından da kabullenildiğini ima eden araştırmacı, Moğolların deve yetiştiriciliği ile ilgili söz varlığındaki pek çok kelimeyi Türklerden aldığını da belirtir. Sevortyan’ın verdiği bilgiye göre de Türkçe *bugra* ve Moğolca *bugura* homojen olarak kabul edilmelidir. Tuv. *buura*, Alt. *bura* sözü, (Sevortyan bunun muhtemelen Moğolcadan ikincil alıntı olduğunu düşünür) hem *bugura* hem çağdaş Moğolca muadili *buura*’ya götürülebilir (ESTY I, 2000, s. 306-307). *Bugra* sözünün etimolojisinin hâlâ belirsiz olduğunu kaydeden Tatarintsev, *bugra* < *bug(u)ra* (*<*bug-* ya da *<*buğu-*) şeklinde gelişim gösteren sözün ilk anlamının da *bugur* ~ *buur* ‘güç gösteren kişi’ ve *bug(u)ra* ‘güç göstermeye zorlanan kişi’ olmasının muhtemel olduğunu belirtir. Bundan hareketle Uygurcadaki iki eşeslinin varlığına dikkat çeker: *bugra I* (dial.) ‘geyik’, *bugra II* ‘soylu’. Sonrasında, Karahanlı Hanı Bugra Han’nın adında geçen bu unvan için Kononov’un düşüncesini de destekleyen Tatarintsev, sözün anlamsal gelişimini şu şekilde özetler: “Kağanların adlarında yer almış bu söz Uygurca ‘asil, soylu’ anlamını yansıtıyor ve ‘güçlü, güç gösterme mecburiyeti olan’ anlamları dolayısıyla, Bugra Han adı büyük olasılıkla ‘güçlü han’ anlamına geliyordu, sonrasında kelimenin bu sıfat anlamı büyük erkeklere aktarılmıştı” (ESTY I, 2000, s. 307).

Aydın, runik harfli eski Türk yazıtlarında geçen *bugra* sözünün kişi adı olarak kullanıldığını, erkek deve anlamıyla daha sonraki dönemlerde geçtiğini ifade eder (2016, s. 21). (Ayrıca bk. Hauenschild, 2003, s.73-74; Abik, 2009, s. 10-11).

▪ **Adan - Teve**

İğdiş edilmiş erkek deveye ST ağzında *adan* veya *teve* denmektedir. Bu telaffuz Tuva edebi dilinde *адан* (аъ) (TRS, 1968, s. 37) [a’dan] şeklinde yani faringal (gırtlaksıl) ünlülü olarak geçmektedir. Eski Türkçede *atan* ‘iğdiş edilmiş erkek deve’ (DTS, 1969, s. 66), Moğolcada *at(an)* ‘ay.’ anlamlı sözcüklere karşılık gelmektedir (MOT, 1957, s. 46). Sevortyan, kelimenin Orta Asya coğrafyasındaki Türk lehçelerinde *atan* şeklinde geçen varyantının, aynı anlamla Eski Türkçede *atkan* sözüne denk geldiğini belirtmiştir (ESTYa I, s. 203).

Hauenschild'in ifade ettiğine göre, kelime, Doerfer tarafından Moğolcadan alıntı olarak görölmüştür. Ancak Moğolcada bu kelime *temeen* ve *buura* sözleriyle birlikte, *atan temeen* ve *atan buura* şeklinde kayıtlara geçmiştir (2003, s. 39).

▪ İngen

'Dişi deve' anlamındaki *ingen* sözü ST ağzında Eski Türkçeden beri korunarak günümüze ulaşan kelimelerden biridir. Bu söze, ET. *inen*, EUyg., Kırg., KKalp. *ingen* ve diğer pek çok lehçede karşılaşılmaktadır (SİGTY L, 1997, s. 448).

Altın-Köl (E-28) yazıtında kelime şu şekilde geçer:

iniņizke eçiniņizke ingen yüki êld<e> tüşürtünüz "Kardeşlerinize, ağabeylerinize, dişi devenin (sırtındaki) yükü (?) yurda getirdiniz" (Aydın, 2019, s. 104).

▪ İnek

Diğer Türk lehçelerinde ve eski Türk yazıtlarındaki gibi ST ağzında ve Tuva yazı dilinde *inek* sözü kullanılmaktadır. Ayrıca, *ingek* (seyrek durumlarda sarlık "yak" anlamında) – *ınax* – *annax* şeklinde fonetik varyantlarda olsa da asıl anlam olarak ineği ifade etmektedir (SİGTY L, 1997, s. 436). Tatarintsev, çalışmasında, Türk dillerinde *inek* – *ingek* – *ınax* varyantlı sözün *in-* "doğmak" veya "gerçekleşmek, vücut bulmak" şeklindeki fiil kökünden geldiğini ve *-(e)k*, *-çek* ekleriyle türetilerek isim yapıldığını belirtmiştir (ESTY II, s. 374). Bu sözle ilgili olarak K. M. Musayev Eski Türk yazıtlarında ve Türk lehçelerinde *inek* sözüne geniş bir anlam yelpazesinde rastlanıldığını dolayısıyla, Mahmud Kaşgarlı'nın DLT'de geçen *sıyr* (?) sözü ile ayrı düşünmenin mümkün olmadığını kabul etmektedir (1975, s. 85). Moğolistan'ın Bayan-Ölgiy aymağında ST ile birlikte yaşayan Kazakların dilinde *inek* sözüyle ilgili olarak *sıyr* sözünü kullanmaları dikkat çekicidir.

▪ Bızaa

İnek ve *sarlık* 'yak'ın iki yaşına kadarki yavrusuna Tuva Türkçesinde ve ST ağzında *bızaa* denmektedir (TSTY I, 340). İki yaşını geçen buzağı, Tuva edebî dilinde *moldurga*, ST ağzında ise *buruu* adları ile ifade edilir. Genel Türkçe buzağı sözü Tat., Başk., Öz., Çuv.'da 'temiz kalpli kişi' anlamında farklı bir anlam iletiyor olsa da bazı tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde EUyg. *buzayu*; Kaz., Başk. *buzaw*, Alt. *pozu*, Gag. *buzaa*, Kbalık., Az. *buzow* vb. "buzağı" anlamındaki kullanımlara rastlanmaktadır. Bazı araştırmacıların düşüncesine göre bu söz, *buzayu* ~ *burayu*, *buz*, *bur* 'karanlık, kuu' (ET. *buz*, EMO. *bora*, *boru*) eski şekli oluşturmuştur (Şçerbak, 1961, s. 100).

▪ **Buga**

ST’de, Tuva yazı dili ile benzer şekilde boğaya *buga* denmekte ve bu söz bütün Türk lehçelerinde *buga* ~ *buka* ~ *poka* gibi fonetik varyantlarla görülmektedir. Moğolcada *bux* ~ *buxa* olarak rastlanmakta olduğuna dayanarak Sevortyan *bukanın* (ve diğer fonetik varyantlarla) genel Altay dillerinin sözcüğüne ait bir kelime olduğu sonucuna ulaşmıştır (ESTYa II, s. 231-232).

▪ **Hoy - Argar**

ST ağzında ve Tuva yazı dilindeki *hoy* sözü (TRS, s. 479) ve ağzılarda, tüm Türk lehçelerinde (Hak. *hoy*; EUyg., Kaz., Alt., KKalp. gibi *koy*) bu söze rastlanmaktadır. Bu terimin, Moğolcada ve Mançu Tunguz dillerinde (EMo. *konin*, Mo. *xon’*, Bury. *xoni*, Kalm. *xñH*, Evenk. *konin*, Nan. *xoni(n)*) kullanılmasına dayanarak, Altay Dilleri Teorisi savunucuları bu sözü genel Altay Dilleri leksemi olarak kabul ederler.

Argar, ST’de, Tuva yazı dilindeki gibi, ‘yaban dağ koyunu’ anlamındaki sözdür. Aydın, sözün, Eski Türk yazıtlarında sadece Şine Usu yazıtında ‘dişi dağ keçisi’ anlamıyla *arkar başı* şeklinde yer adında kullanılmış olduğunu bildirir (2016, s. 15). Ayrıca, Aydın’ın, H. Eren’den aktardığı bilgiye göre, “Orta Asya ve Sibirya’da yaşayan, büyük boynuzları olan yaban koyunu (*Ovis argali*)’ olarak” anlamlandırılan “bu hayvan adının aslen Moğol kökenli olduğunu ancak *argali*’nin Türkçe *arkar*’dan; Farsça *ārgālī*’nin de Moğolcadan” alındığı ifade edilir (TDES, 16–17) (Aydın, 2016, s. 15).

Hauenschild, *arqār* teriminin Orta Asya ve Güney Sibirya Türk halklarında *argali* “dişi dağ keçisi” anlamında kullanıldığını belirtmiş ve Sevortyan’ın kelimenin etimolojisine dair verdiği bilgiyi aktarmıştır. Sevortyan’a göre, **arqa-*’tan türemiş olan kelime, Kırgızcada *arqay-* ‘farklı yönlerle ayrılmak’ fiiliyle de ilişkilendirilmiştir. Ancak Hauenschild, kelimenin sadece çok büyük boynuzlara indirgenerek açıklanamayacağını ifade ederek, kelimenin büyük olasılıkla *arqa-* ‘aramak, keşfetmek’ fiilinden gelmiş olabileceğini söyler ve bunu da yabancı dağ koyunlarının daima yaşlı bir dişi liderliğinde var oldukları bilgisine dayandırır (2003, s. 23).

Moğolcada ve diğer Türk lehçelerinde ‘yaban koyunu, dişi dağ koyunu olarak’ bulunan sözün ST ağzında ‘erkek dağ koyunu’nu ifade etmesi kaydedilmelidir.

▪ **Guja**

ST damızlık erkek koyuna *guja* demek, edebi Tuva dilinde ise *koşkar* sözü kullanılmaktadır. Tuva Türkçesinin Bay-Tayga ağzında ST ağzında olduğu gibi hiçbir değişiklik olmadan *guja* (Sat, 1993, s. 12) ve Krasnoyarsk Kray’da yaşayan

Usinsk Tuvalarının ağzında ise *ku'ja* (Sarıkay, 1971, s. 273) sözüne rastlanmaktadır. *Guja* sözü diğer Türk lehçelerinde (Alt. *kuça* 'koç', Şor. *kuça*, Hak. *xuça* 'koç', Kırg. *kuça* 'erkek kuzu') ve Moğolcada (Emo. *kuča*, Mo. *xuts* 'koç') rastlanmaktadır ve V. İ. Rassadin'in düşüncesine göre bu söz Moğolcadan alıntılanmıştır (1980, s. 43). Bazı araştırmacılar, *kuča* sözünün Türk lehçelerinin *koç* 'koyun' sözünden gelişmiş olduğunu ve Türk lehçelerinin bazı ağızlarında konuşma dilinde *koçkor* 'damızlık erkek koyun' anlamında rastlanan sözle ilgili olduğunu düşünürler (SİGTY L, 1997, s. 432-433). B. İ Tatarintsev, Tuva edebi dilinde damızlık erkek koyun, Türk diline ait söz *koşkar* ve Moğolcadan alıntılanan *kuja* olmak üzere iki farklı şekilde adlandırılmaktadır (2004, s. 271) şeklinde ifade etmiştir. A. M. Şçerbak, bu sözün fonetik yapısını araştırarak Moğolca *guça-xuça* sözünün varyantlarının hiçbir kuşku olmadan Türk dilinden alıntılanmış sözler olduğunu örneklerle kanıtlamıştır (Şçerbak, 1961, s. 310; Abaşeev, 1927, s. 13).

▪ Öşkü

ST ve edebi Tuvaca ve ağızlarında görülen *öşkü* (TRS, 342) 'evcil keçi' (<eçkü) sözüne Eski Uygur döneminden itibaren bütün tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde (EUyg. *eçkü*, Alt. *eçki*, Hak. *öski*, Kaz. *eşki*, Tof. *ö'şkü* vb.) rastlanmaktadır. ST arasında *öşkü*, keçinin cinsiyet ya da yaşına dair herhangi bir özelliğini iletmeksizin genel adını ifadede kullanılır. Cinsiyet ve yaş özelliklerini göstermek için farklı adlar verilmiştir. Yeni doğmuş keçi yavrusu Tuva edebi dilindeki gibi *anay / çaş anay* olarak adlandırılır. Cinsiyeti belirlemek için *kıs anay* 'dişi keçi yavrusu', *er anay* 'erkek keçi yavrusu'; 2 yaşına ulaşan keçiye *serge*, *sergeş* adları verilir.

Araştırmacıların *öşkü* 'keçi' ilgili düşünceleri ise farklı farklıdır (bk. SİGTY L, 1997, s. 426; ESTYa, 1980, s. 34-35; ESTY IV, 2008, s. 423; EDPT, s.24b). E. V. Sevortyan, sözü *geçi* ve *eçki* olmak üzere iki şekil altında toplamış ve bu formların temsilcisi tarihi ve günümüz lehçelerini sıralamıştır. *Eçki* formu altında 'dişi keçi' anlamıyla kelimenin Türkiye Türkçesi ağızları, Kar., Kum., Kırg., Kaz., Nog., Kkalp., Tat. ağızları, Öz., Uyg. ağızları, Alt., Hak., Kızıl ve Sagay diyalekti, Tuv.'da görüldüğünü kaydetmiştir (Sevortyan, 1980, s. 35). Kelimenin etimolojisine dair önceki bilgiler ve Türkçede keçi adlandırmasıyla ilgili doyurucu bilgiyi M. Öner'in "Türk Kültüründe Keçi Adları" adlı makalesinde görürüz. Öner, Türk yazı dillerinde *keç keç*, *geçi geçi*, *kaç kaçı* vb. şekillerdeki çağırma kelimelerin *keçi* için kullanıldığını ifade eden görüşleri iletmış, L. Bazin'den ise *keçi* tipi sözlerin *eçkü* biçiminin ses göçüşmesine dayandığı bilgisini aktarmıştır. Ayrıca, H. Eren'in her iki biçimin *eç* ve *keç* çağırma kelimelerinden *eç-kü>eçkü* ve *keç-kü>keçkü* gelişimiyle oluştuğu görüşünü uygun bulmuştur (Öner, 2019, s. 233).

▪ Sergeş

ST ağzında hem erkek hem dişi, iki yaşından dört yaşına kadar keçiye *sergeş* denir. iki yaşında herhangi bir belirtme olmadan *sergeş*, üç yaşında *kunan sergeş*, dört yaşında *dönen sergeş*, erkek ve dişilik bakımından *er sergeş*, *kıs sergeş* şeklinde belirtilir. Moğolistan'ın Hovd aймаğında Buyant ilçesinde yaşayan Tuvalar ise, iğdiş edilmiş erkek keçiye *sergeş* derler (Tsetsegdar, 2003, s. 155). Tuva edebi dilinde *serge* "iğdiş edilmiş erkek keçi" anlamında kullanılan sözün Tuva ağızlarında *sergeş* şeklindeki varyantına rastlandığı belirtilir (TSTY II, s. 667). Kelimenin etimolojisine dair B. İ. Tatarintsev, *serge* kelimesinin –ş küçültme ekiyle genişlemiş ya da *erkeç* 'evcil keçi' kelimesiyle bir bulaşmanın sonucu olarak var olmuş olabileceğini belirtmiştir (ESTY V, 2018, s. 90-91).

Diğer Türk lehçelerinde erkek keçi anlamında *erkäč – ärkäč – ärgäč* şekillerine rastlanmaktadır. Örneğin Türkm. 'iki yaşında erkek keçi', Kbkalk. 'üç yaşında erkek keçi' (SİGTY L, 1997, s. 428), Kırg. *serkäs* 'iki yaşında iğdiş edilmiş keçi' (Radlov, 1989, s. 268), Az. *erkeç // erkeş* 'iki-üç yaşında erkek keçi' (Hasiyev, 1976 s. 14) şeklinde farklı farklı dönemleri adlandırmada kullanılan adlar bulunmaktadır. Başkurt Türkçesinin bir ağzında *serkeş* sözünün 'öküz, boğa' anlamında kullanılması ise ilginçtir (Nadurgulov, 2000, s. 120). Abik, DLT'de *erkeç* sözünün 'genç teke' anlamıyla yer aldığını bildirir (2009, s. 27). (Ayrıca bk. Hauenschild, 2003, s. 44).

Sonuç

ST ağzında rastlanan yukarıda ele alınan hayvanları belirten sözler incelendiğinde, ufak fonetik değişikliklerle, genel Türk dilinden gelen sözler olduğunda şüphe yoktur. Bundan hareketle, hayvancılıkla ilgili terimler ana Türkçeden ayrılarak farklı farklı kollarda, lehçelerin olduğu dönemlerde bu anlam farklılıklarıyla oluşmuştur denebilir. Yavaş yavaş tarihi dönemlerden geçen her halk kendi dilindeki özellikleri de katarak, hayvancılıkla ilgili terimler oluşturmaya başlamıştır. Ayrıca, Türk-Moğol dilleri arasındaki ilişkilerin çok eskilere dayandığına kanıt olarak hayvancılık terimlerinde, hayvan adlarında her iki dilde de karşılıklı alıntılar yapılmış olduğu görülmektedir. Moğol dillerinde genel Moğolca özellik gösteriyor olsa da Türk dilinden alıntılanan pek çok söz bulunmaktadır. Rassadin'in de ifade ettiği gibi, bu sözler eski ana dil aracılığıyla tüm Moğol dillerine girmiştir. Tuvaların Moğolistan'da yaşayan bir grubu olan Sengel Tuvalarının günümüzde birlikte yaşadıkları Moğol ve Kazakların etkisiyle dillerinde daha fazla alıntılar olduğu düşüncesine karşılık, anadillerini koruma yönündeki çabaları, kültürlerini ve dillerini devam ettirme konusundaki bilinçlerinin yüksek olduğu söylenebilir.

Yukarıda ele alınan hayvan adlarının, Sengel Tuvalarının ağzında, geçmişten günümüze kadar korunduğu grlmştr. Sengel Tuvalarının hayvanları adlandırmada hayvanların çeşitli özelliklerini gz önünde bulundurarak (zellikle cinsiyet ve yaşlarına göre) hayvanların her dönemleri için ayrı adların kullanılması, hayvancılığın yaşamlarında ne kadar önemli bir yerde olduğunu göstermektedir.

Bu incelemeyle Sengel Tuvalarında hayvan adlarının ve terimlerin bazı farklılıklarla söz varlığındaki yerini korudukları grlmştr. Örneğin, gz sonlarında doğuran hayvanın yavrusunu adlandırmakta kullanılan *hene* terimini, Sengel Tuvaları insanla ilgili olarak 'ailenin en kk yesi' anlamıyla da canlı bir Şekilde kullandığı tespit edilmiştir. *Kulun* sözünün pek çok lehçede atın bir yaşına kadarki yavrusunu ifade etmesine karşılık ST arasında *kulunun* atın iki yaşına kadarki dönemini ifade ederek eski anlamı koruduğu grlmştr. Pek çok kaynaktaki lehçelerde dişi dağ koyunu, yaban dağ koyunu anlamında kullanılan *argar* sözü ise ST arasında erkek dağ koyununu ifade eder.

KAYNAKÇA

- 📖 Abaşeyev, D. A. (1927). K vopros o realizatsii buryat-mongol'skogo yazıka. Buryatovedeskiy Sbornik (III-IV).
- 📖 Abik, A. D. (2009). Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları. Journal of Turkish Studies (Cem Dilçin Armağanı), 1-32.
- 📖 Aydarov, G. (1971). Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VIII veka. Alma Ata.
- 📖 Aydemir, A. & Erdem, M. (Ed.) (2017). Tuva Araştırmaları Tuvaca Varyantların Belgelenmesi ve Tanımlanması. Ankara: Grafiker.
- 📖 Aydın, E. (2016). Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar. Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, IX(1), 1-51.
- 📖 Badarç, B. (2002). O nekotorih leksieskih osobnostyah tsengelskih tuvinstev Severo-Zapadnoy Mongolii. Ueniye Zapiski, 19, 179-187.
- 📖 Badarç, B. (2009). Leksika jivotnovodstva v tsengelskom dialekte tuvinskogo yazıka: v sravnitelno-sopostavitelnom aspekte. Dissertatsii i avtoreferata po VAK RF 10.02.20, Kandidat filolojişeskiy Nauk. Novosibirsk.
- 📖 Bavuu-Srn, M. V., U. Tsetsegdar, H. Gansuh, B. Badarç. (2009). O klassifikatsii dialektov tuvinskogo yazıka. Sibirskiy filolojişeskiy jurnal, (3), 158-166.

- 📖 Erdem, M. (2017). Tsengel Tuvaları: Toplumdilbilimsel Bir Değerlendirme. Tuva Araştırmaları Tuvaca Varyantların Belgelenmesi ve Tanımlanması içinde (s. 49-60). Ankara: Grafiker.
- 📖 Funk, D. A. (2020). Tayga Avcıları, Balıkçıları ve Toplayıcılarının Destanlarında Süt-Beyaz Atlar. A. Bağcı (Çev.). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (49), 223-236.
- 📖 Gansuh, H. (2009). Osobennosti tuvinskoy reči jiteley Tsengela. Dissertatsii i avtoreferata po VAK RF 10.02.20, Kandidat filologičeskix Nauk. Novosibirsk.
- 📖 Gansuh, H. (2019). Tıva Dıldın Daştıkı Dielektizi: Sengel Tıvalarının Dılı. Tehlikedeki Diller Dergisi - Tuva Dosyası, 71-75.
- 📖 Grayvoronskiy, V. V. (1997). Sovremennoe aratstvo Mongolii. Sotsialnie problemi perehodnogo perioda 1980-1995 gg. Moskva.
- 📖 Hasiyev, Z. A. (1976). Terminı jivotnovodstva v zapadnoy gruppi dialektov i govorov azerbaydjanskogo yazıka. Avtoref. Diss. Kand. Filol. Nauk. Baku.
- 📖 Hauenschild, I. (2003). Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari Eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- 📖 Mannay-ool, M. H. (1995). Tuvınsı Mongolii: traditsii i sovremennost. UZ TNiiYaLi(XVIII), 56-62.
- 📖 Monguş, M. V. (2002). Tuvınsı Mongolii i Kitaya. Novosibirsk: Nauka.
- 📖 Musayev, K. M. (1975). Leksika tyurkskih yazıkov v sravnitelnom osveşçenii. Novosibirsk: Nauka.
- 📖 Nadurgulov, U. F. (2000). Jivotnovodçeskaya leksika başkir (Pod. Red. E. F. İşberdina) . Ufa.
- 📖 Öner, M. (2019). Türk Kültüründe Keçi Adları. D. A. Mustafa Kaymakçı içinde, Yetiştiricilikten Kültüre Türklerde Keçi (s. 232-238). Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi.
- 📖 Radlov, V. V. (1989). İz Sibiri: stranitsı dnevnika / Pod.red. S.İ.Vanşteyn. K.D.Tsivinoy, & B. Çıstovoy (Çev.). Moskva: Nauka.
- 📖 Raldin, H. T. (1968). Etniçeskiy sostav sovremennogo naseleniya Mongolskoy Narodnoy Respubliki . Problemi etnografii i etniçeskoı istorii narodov vostoçnoı i yugo-vostoçnoı Azii içinde (s. 11-35). Moskva.
- 📖 Rassadin, V. İ. (1980). Mongolo-buryatskie zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah. Moskva: Nauka.
- 📖 Rassadin, V. İ. (2007). Oçerki po istorii slojeniya tyurko-mongolskoı yazıkovoı obşçnosti. Ç. I. Tyurkskoe vliyanie na leksiku mongolskih yazıkov. Elista: İzd-vo Kalm.

- 📖 Sarıkay, M. H. (1971). Svedeniya o reçi usinskih tuvintsev. UZ TNiiYaLi (XV), 269-276.
- 📖 Sat, Ş. Ç. (1993). Dialektne materialı kak istoçnik dlya sozdaniya istoričeskoy grammatiki tuvinskogo yazıka. Voprosı tuvinskogo yazıkoznaniya, 12-17.
- 📖 Şçerbak, A. M. (1961). Nazvaniya domaşnih i dikih životnih v tyurkskih yazıkah. İstoričeskoe razvitie leksiki tyurkskih yazıkov içinde (s. 82-172). Moskva.
- 📖 Taube, E. (1994). Skazki i pridaniya altayskih tuvintsev. Moskva.
- 📖 Tenişev, E. R. (1997). Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov. Leksika. Leningrad.
- 📖 Tsetsegdar, U. (2003). Obraztsı folklorı i reçi kobdoskih tuvintsev. Kızıl.

Sözlükler

- 📖 DTS 1969 – Drevnetyurkskiy slovar / AN SSSR. İstitut yazıkoznaniya. – L.: Nauka, 1969, s.676.
- 📖 EDPT 1972 - Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford Universty.
- 📖 ESTY I 2000 - Tatarintsev, B. İ. Etimologiçeskiy slovar tuvinskogo yazıka. T.II: D, Yo, İ, Y / Pod. red. D.A.Monguşa, Novosibirsk: Nauka, 2000.
- 📖 ESTY II 2002 – Tatarintsev B.İ. Etimologiçeskiy slovar tuvinskogo yazıka. T.II: D, Yo, İ, Y / Pod. red. D.A.Monguşa – Novosibirsk: Nauka, 2002, s. 388.
- 📖 ESTY III 2004 – Tatarintsev B.İ. Etimologiçeskiy slovar tuvinskogo yazıka. T.III: K, L – Novosibirsk: Nauka, 2004, s. 440.
- 📖 ESTY IV 2008 - Tatarintsev B.İ. Etimologiçeskiy slovar tuvinskogo yazıka. T.III: K, L – Novosibirsk: Nauka.
- 📖 ESTY V 2018 - Tatarintsev, B. İ. (2018). Etimologiçeskiy slovar Tuvinskogo yazıka (Cilt V). Novosibirsk: "Nauka".
- 📖 ESTYa I – Sevortyan E.V. Etimologiçeskiy slovar tyurkskih yazıkov: obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na glasnie. – M.: Nauka, 1974, s.768.
- 📖 ESTYa II – Sevortyan E.V. Etimologiçeskiy slovar tyurkskih yazıkov (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi 'V', 'G' i 'D'). – M., 1980, s.396.
- 📖 ESTYa V – Sevortyan, E.V. (1997). Etimologiçeskiy slovar tyurkskih yazıkov. T. V. – M., 1997.
- 📖 MKS 1954 – Mongolşa-kazakşa sözdik (Mongolsko-kazahskiy slovar). Ulaanbaatar.

- 📖 MRS 1957 – Mongolsko-russkiy slovar. – M. 1957.
- 📖 MOT 1957 – Pod red. A.Luvsandendeve (1957). Mongol oros tol. Moskva, s.714.
- 📖 OSTYa 1967 – Orfografiçeskiy slovar tuvinskogo yazıka) / Sost. M.D. Biçeoool i S.N.Çamaev; otv. red. D.A.Monguş. – Kızıl, 1967, s.446.
- 📖 Rassadin 1995 – Rassadin V.İ. Tofalarsko-russkiy slovar. Russko-tofalarskiy slovar – İrkutsk: Vostočno-Sibirskoe kn. izd-vo, 1995, s.288.
- 📖 SİGTY L 2001 - Sravnitelno-istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov - leksika / otv. redaktor E. R. Tenişev. Moksva: Nauka, 2001, s.822.
- 📖 TDES 1999 - Eren, Hasan. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, 1999.
- 📖 TRS 1968 – Tuvinsko-russkiy slovar / Pod red. E.R.Tenişeva. – M.: Sov. entsiklopediya, 1968, s.646.
- 📖 Tsevel 1966 – Tsevel. Ya. Mongol helniy tovç taylbar tol (Kratkiy tolkoviy slovar mongolskogo yazıka) / Pod red. A.Luvsandendeve. – Ulaanbaatar, 1966, s.912.
- 📖 TSTY I 2003 - Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka (Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı). Tom 1 A-Y, Novosibirsk: Nauka, 2003, s.598.
- 📖 TSTY II 2011 - Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka, (Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı). Tom 2 K-S, Novosibirsk: Nauka, 2011, s.800.

Kısaltmalar

Alt.	Altay Türkçesi
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Bur.	Buryatça
Başk.	Başkurt Türkçesi
Çuv.	Çuvaşça
Emo.	Eski Moğolca
ET	Eski Türkçe
Euyg.	Eski Uygurca
Ev.	Evenk Dili
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi
Kbalk.	Kabardin Balkarca
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Kkalp.	Karakalpakça
Kbalk.	Karaçay-Balkar

Kalm.	Kalmukça
Kar.	Karayca
Kaz.	Kazak Türkçesi
Kum.	Kumukça
Mo.	Moğolca
Nan.	Nanay Dili
Nog.	Nogayca
ST	Sengel Tuvaları
Şor.	Şor Türkçesi
Tat.	Tatarca
Tü.	Türkçe
Türkm.	Türkmen Türkçesi
Tof.	Tofaca
Uyg.	Uygur Türkçesi
Öz.	Özbek Türkçesi